

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Tiran'daki Kiliselerin İnşa ve Onarım Faaliyetleri

Construction and Repair Activities of Churches in Tirana According to Ottoman Archive Documents

Enes KAVALÇALAN*

Öne Çıkanlar: Tiran'da Osmanlı yönetimi süresince yedi kilisenin varlığına dair belgelere ulaşıldı. Bu kiliselerin dördü Katolik, üçü ise Ortodoks Rumlara hizmet vermekteydi. Katolik kiliseleri Avusturya, Ortodoks kiliseleri ise Rusya tarafından tahakküm altına alınmak istenmekteydi. Buna karşılık Osmanlı Devleti kendi otoritesini koruma yönünde hareket etmişti.

Öz: Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilanı ile birlikte gayrimüslimlerin ibadethane ve okul gibi yapıları inşa etmesini kolaylaştıran kararlar alınmıştı. Bunun üzerine gayrimüslimler de hazırladıkları projelerle yeni binalar inşa etmek üzere Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulunmuş, uygun görüldüğü durumlarda bu başvurular için birer ruhsat hazırlanarak bunlara izin verilmişti. Bahsedilen uygulamanın gerçekleştirildiği yerlerden biri ise Arnavutluk'un Tiran şehridir. Bu çalışmada Osmanlı Dönemi'nde Tiran'da yaşamış olan Hristiyanların kullandıkları ibadethaneler Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın coğrafi sınırları bugünkü Tiran ilinin sınırlarını kapsamakta yani Tiran'ın merkezi ile Kavaye ilçesini içine almaktadır. Bu sınırlar dâhilinde yedi kilise tespit edilmiştir. Bu kiliseler günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla kiliselerin mimari özelliklerine dair bilgilerimiz de arşiv belgelerinin aktardıklarıyla sınırlı kalmaktadır. Bu konuda yalnızca Tiran'daki Rum kilisesinin fotoğrafı tespit edilebilmiştir. Conani köyündeki kilise için yapılmış olan çizimde ise sadece kiliseye ait olduğu iddia edilen duvar kalıntıları görülebilmektedir. Çalışma, günümüze ulaşamamış olan kiliselerin tespit edilmesi, aynı zamanda arşiv belgeleri ışığında döneminin kilise inşa ve onarım faaliyetlerini ortaya koymasından önem arz etmektedir. Ayrıca arşivdeki diğer belgeler vasıtasıyla Rusya'nın Ortodokslar, Avusturya'nın ise Katolikler üzerinde tahakküm kurma çabaları da ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Arnavutluk, Tiran, Gayrimüslimler, Kilise.

Highlights: Documents have been found showing that there were seven churches in Tirana during the Ottoman rule. Four of these churches served the Catholics and three served the Orthodox Greeks. Austria sought to dominate the Catholic churches and Russia wanted to dominate the Orthodox churches. In return, the Ottoman Empire acted to protect its own authority.

Abstract: With the proclamation of the Tanzimat Reform in 1839, decisions were taken to make it easier for non-Muslims to build structures such as places of churches and schools. With these reforms, non-Muslims submitted project proposals to the Ottoman Empire for new buildings. Upon approval of these projects, licences were issued, and permission was granted to buildings. One of the places where this practice was carried out was Tirana, Albania. This study aims to reveal the churches used by Christians living in Tirana during the Ottoman period, based on documents from the Presidency Ottoman Archives.

* Dr. Öğr. Üyesi., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ekavalcalan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2277-0968.

The research is geographically limited to the borders of present-day Tirana, including its center and the town of Kavaye. Seven churches were identified within these borders. These churches have not survived to the present day. Therefore, our knowledge about the architectural features of the churches is limited to archive documents. In this concept only the photograph of the Greek church in Tirana has been identified. In the drawing made for the church in Conani village, only ruined walls claimed to belong to the church can be seen. This highlights the importance of this research in identifying structures that no longer exist. In addition, this study reveals the efforts of Russia to dominate Orthodoxy and Austria to dominate the Catholics, as seen through other documents in the archive.

Keywords: Balkans, Albania, Tirana, non-Muslims, Church.

Summary: With the declaration of the Tanzimat Edict in 1839, it became easier for non-Muslims to repair churches and schools, and the construction of new buildings was subject to permission. Following the declaration of the Reform Edict in 1856, these rights and freedoms were expanded, and the construction phases of new non-Muslim structures were further facilitated. Non-Muslims also appealed to the Ottoman State to build new churches and schools with the projects they prepared. When approved, licences were issued, and construction was permitted. One of the places where the mentioned application was implemented is the city of Tirana in Albania. Tirana has continued to be a city where Muslims and Christians lived together from the 15th century to the present day. Thus, it became necessary for non-Muslims in the city to build churches in order to perform their religious duties in the places where they lived. However, none of these churches that built have survived to the present day. We can only learn about these structures through archival sources. This research attempts to reveal the churches used by Christians living in Tirana during the Ottoman Period, based on the documents from the Presidency Ottoman Archives.

First of all, the documents in the archive related to the subject were collected and translated. Printed sources were also scanned and the relevant data were collected. The geographical scope of the research includes the borders of today's Tirana province, including the center of Tirana and the district of Kavaye. The churches within these borders were identified, catalogued with their physical features, and their presence in archival documents was determined. In addition, the locations of the villages where the churches located were tried to be identified using Google Maps.

Seven churches have been determined, none of which have survived to the present day. Only a photograph of the Greek church in Tirana has been found. The drawing made for the church in the village of Conani includes only the wall remains claimed to belong to the church and the measurements of these remains. The information about the other churches consists of the width, length and height measurements found in archival documents.

Five of the churches were in Tirana. Four of them were used by Catholics and one by Orthodox Christians. Two churches in Kavaye were also used by Catholic Greeks. Thus, it can be said that four of the seven churches in total were Catholic and three were Orthodox. Records of the repairs and restorations of the churches date mostly between 1851-1860, indicating that non-Muslims benefited from the rights granted to them after the Tanzimat Edict.

The research shows that the construction and repair of churches during the Ottoman period followed a specific order. According to this order, after the application, a committee was formed to conduct an initial survey of the structure. The decision taken at the end of the survey was reported to the center, and the repair/construction activity was carried out in accordance with the granted. After this, a second survey was conducted to verify the first. During the investigation, the Muslim religious authorities of the region could be consulted whether the repair or construction activity had any problems in terms of Islamic law. But there is no indication in the documents that the survey was carried out by an official or committee assigned by the state or that an opinion was obtained from a religious authority in the region.

It has also been observed that church construction and repair activities in Ottoman lands had international dimensions. For example, allegations that the church in the village of Conani was converted into a mosque led to the intervention of the Austrian consulate. It was also recorded that the Russian consul in Shkodra, together with the Greek metropolitan of Durrës and Ilbasan, toured the districts of Durrës, Tirana and Kavaye, presenting icons and priestly robes to some Greek churches.

The study is significant for identifying churches that have not survived to the present day, and also for revealing the church construction and repair activities of the period in the light of archival documents. In addition, through other documents in the archive, the efforts of Russia to dominate the Orthodox and Austria to dominate the Catholics, and the attitude of the Ottoman State to protect its own authority against these efforts are revealed.

Giriş

Osmanlı Devleti yayıldığı coğrafya ile birlikte izlemiş olduğu hoşgörü politikası neticesinde çok milletli ve çok dinli bir yapıya sahipti. Bu çok dinli yapı içerisinde dileyenler Müslüman olabiliyor, bunu tercih etmeyenler ise bedelini ödemek suretiyle kendi dinlerini devam ettirebiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nde çeşitli ırk ve dinlere mensup olan bu kişiler etnik kökenlerine değil din ve mezheplerine göre sınıflandırılmaktaydı. Böylelikle bu gruplara kendi dinî ilişkilerini yönetme, okullar açma ve dinî vergiler toplama gibi yetkiler verilmişti (Konan 2015, 172-175).

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali ile beraber tüm dünyada milliyetçilik akımı yükselmeye başlamış, hürriyet ve eşitlik gibi kavramlar etkili hâle gelmişti. Giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki etnik unsurlar da bu kavramların etkisi altına girmiş, kendilerini Hristiyan olarak değil Sırp, Rum, Bulgar vs. olarak kendi ırklarına göre tanımlamaya başlamışlardı (Bekcan 2023, 156-157). Toplumdaki bu değişimin farkına varan Osmanlı Devleti dağılışı durdurabilmek amacıyla 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı 1856 yılında ise Islahat Fermanı'nı yayımlayarak tüm reayanın Osmanlı vatandaşı olduğu üzerinde durmuş ve bunu hukuki bir zemine oturtabilmek amacıyla reformlar yapmıştı (Gülsoy 1999, 185-190; Akyıldız 2011, 1-10; Çınar 2019, 5476). Ancak yine de bu dağılışın önüne geçilememiş, gayrimüslimler milli devlet kurma fikrinin peşinden gitmişlerdi.

Balkanlarda Osmanlı Devleti'nden ayrılan milletlerden biri de Arnavutlardı. Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesinin arkasında yatan sebep diğer Balkan toplumlarından farklı olarak tamamen milliyetçilik temelli değildi. Bağımsız bir Arnavutluk kurma fikri 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış olsa da bu fikir ancak 1912 yılında gerçekleştirilebilmişti. Bağımsızlığını bu kadar geç kazanmasının sebebi Arnavutluk topraklarında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak isteyen kesimin etkinliği idi. Etrafındaki devletlerin bağımsızlıklarını kazanmış olması Arnavutluk'u komşularının yayılmacı isteklerinin hedefi haline getirmişti. Osmanlı Devleti'nin bölgede Arnavutluk'un haklarını koruyabilecek yeterlilikte olmaması Arnavutları kendi başlarının çaresine bakmaya itmişti. Bunun üzerine Arnavutlar da milli değerlerine sarılarak bağımsızlıklarını ilan etmişti (Alpan 1975, 72-73; Bartl 1998, 131-135; Karpat 2004, 70).

Osmanlı toplumunun üzerindeki ayrıştırıcı etmenlerden bir diğeri ise din olmuştur. Gayrimüslimlere çağına göre olabildiğince geniş özgürlükler sunan Osmanlı Devleti, yeni ibadethane yapımı ve mevcut ibadethanelerin onarımı gibi hususlarda kısıtlamalar getirmişti. Yeni ibadethanelerin inşası yasaklanmış, mevcut olanların onarımı ise izne tabi tutulmuştu (Ercan 1983, 1144; Bozkurt 1996, 22). Ancak bu yapıların iç düzenlemesine karışılmamış ibadethanelerin idaresi tümüyle cemaat teşkilatlarına bırakılmıştı. 18. yüzyılda başlayan modernleşmeyle beraber mevcut yasaklar da kalkmış ve devlet yeni ibadethane yapımına izin vermeye başlamıştı (Eryılmaz 1990, 39-40). Böylelikle hem Anadolu'da hem de Balkanlarda çok sayıda kilise onarılmış ve yeni kiliseler inşa edilmişti. Hatta ruhsatsız olarak yapılan kiliselerin daha sonra ruhsata bağlandıklarına dair örnekler de mevcuttur (Tay 2022, 794).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere bu konuda tam bir serbestiyet verilmemiş, izin alınması şartıyla belirtilen ölçüleri aşmamak üzere yeni kiliselerin inşasına müsaade edilmişti. Bu

belgelerde aynı zamanda inşaatın yapılacağı mevkiye ve maddi harcama kaynaklarına da dikkat edildiği gözlenmiştir. Böylelikle devlet, halkının üstüne ek bir mali yük bindirilmesinin ve çeşitli suistimallerin önüne geçmeyi amaçlamaktaydı. Çift dinli bir toplum yapısına sahip olan Arnavutluk'ta da kiliselerin belirtilen usul ve esaslara uygun olarak inşa edildikleri görülmektedir.

Tiran ve Kavaye Tarihi

Tiran adının kökeniyle ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüş olsa da bu konuda kesin bir yargı ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Şehrin tarihinin en az 3.000 yıl geriye dayandığı Arnavutların kökenini oluşturduğu söylenen İirlere ait yer adlarının bugün de kullanılıyor olmasından anlaşılmaktadır (Kiel 2012, 193). Bu döneme dair elimizde fazla bilgi bulunmamasıyla birlikte en detaylı kayıtlar Osmanlı Dönemi'nde tutulmaya başlanmıştır. Bölgenin M 1431/2 (H 835) tarihli ilk tahririnde doğrudan Tiran adının geçmemesi burada bir yerleşimin olmadığını göstermektedir (İnalçık 1987). Bugünkü Tiran civarındaki köylerin nüfusları 2 ile 41 hane arasında değişmekte, ortalamada ise 15 hanelik nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Köylerin günümüzdeki konumları tespit edildiğinde Tiran'ın olduğu yerin boş bir arazi olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen köyler şu şekildedir: Şin Nikola (8 hane), Lalm (41 hane), Priske (13 hane), Pınar (9 hane), Tuzani (2 hane), İşkliz (10 hane), Suriyel (14 hane), Farke (22 hane), Mulet (12 hane), Petril (3 hane), Mumayza (5 Hane), Andonik (23 hane), Kuşar (23 hane), Dome (14 hane), Kimbeze (4 hane) (İnalçık 1987, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 114, 115, 117, 119, 120) (Fig. 1).

Fig. 1. Tiran'ın Çevresindeki Yerleşimleri Gösteren Harita (İnalçık 1987)

Tiran Arnavutluk'un diğer şehirlerine nispeten daha yeni bir yerleşim yeri olmakla birlikte Osmanlı Dönemi'ndeki kuruluşu 1610'lara dayandırılmaktaydı. Öncesinde bir köy olan Tiran, şehrin banisi kabul edilen Süleyman Bey'in inşa ettirdiği cami, imaret ve pazar yeriyle kasaba niteliğine kavuşturulmuştu (Şemseddin Sami 1891, 1717). Süleyman Bey daha sonra İran Savaşı sırasında şehit düşmüş ve Tiran'a getirilerek kendisi tarafından yaptırılmış olan Atik Cami'nin yanındaki türbesine gömülmüştü. Ölüm tarihi M 1614/5 (H 1023) olarak kaydedilmiştir (İşkodra

Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 117).

Bölgeyi M 1661/2 (H 1072) yılında ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi, Ohri Sancağı'na bağlı bir Voyvodalık olan Tiran'da çokça cami, han, hamam, çarşı, pazar, bağ ve bahçenin bulunduğunu not etmektedir (Evliya Çelebi 2013, 65). Bu da şehrin kısa sürede hızla geliştiğini göstermektedir. M 1724/5 (H 1137) tarihli deftere göre Tiran, Akçahisar kazasının merkezi durumundaydı (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 2008, 3). M 12 Mayıs 1864 (H 5 Zilhicce 1280) tarihli kayda göre ise Manastır dâhilinde bulunan Tiran ve Dıraç kazaları İşkodra'ya bağlanmışlardı (BOA. MVL. 986/48). Tiran'ın daha sonra Dıraç Sancağı'na bağlandığı anlaşılmaktadır (Şemseddin Sami 1891, 1717).

Çalışma sınırları dâhilinde olan Kavaye kasabasının tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yerel tarihçilerin yaptıkları monografik nitelikteki araştırmalar yerleşimin Helenistik Dönem'den beri devam ettiğini göstermektedir (Sukaj 1998, 7-8). Bölgenin Osmanlı yönetimine geçtikten sonra nasıl şekillendiği kesin olarak bilinmemekle birlikte kasabanın M 1561/2 (H 969) senesinde Ali Haydar Bey tarafından tesis edildiği salnamelerde geçmektedir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 126). Muhtemelen Ali Haydar Bey burada çeşitli yapılar inşa ettirerek Kavaye'yi bayındır kılmış ve Müslüman nüfusu artırma çalışmalarında bulunmuştu.

Nüfus

Tiran ve Kavaye kasabalarının nüfuslarını tam olarak ortaya koyabilmek mevcut bilgilerle mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi bölgenin tahrir defterleri üzerine yapılmış çalışmaların bulunmamasından ileri gelmektedir. Seyahatnamelerde nüfus kayıtlarına dair herhangi bir veriye rastlanmazken bu konuda bizlere bilgi sağlayabilecek kaynaklar Halil İncalcık'ın yayınladığı tahrir defteri (İncalcık 1987) ve salnamelerle sınırlı kalmaktadır.

İncalcık tarafından yayınlanan tahrir defterinde Tiran adına rastlanmamaktadır. M 1767 tarihli tahrirde şehrin nüfusu 12 mahalledeki 457 hanede yaşayan 3.000 kişiden ibaretti (Kaçeli 2019, 41). M 1896-1900 tarihli salnamelere göre 101 adet köyü olan Tiran'da 3.601 hanede yaşayan 32.058 nüfusunun 899'u Rum, 49'u ise Katolik iken geri kalanı Müslüman'dı. Kasaba dâhilinde iki Rum kilisesi ile bir Katolik kilisesi yer almaktaydı. Bunlara ek olarak kasabadaki camiler, mescitler, mektepler, tekkeler ve zaviyelerin sayılarına bakıldığında bu tarihte Tiran'ın bayındır bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 119; İşkodra Vilayeti Salnamesi 1313-15, 152).

Kavaye'de yerleşim izleri Helenistik Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne kadar düzenli bir şekilde takip edilebilmektedir. Bunun sebebi şehrin Dıraç'tan (Dirraihum) başlayarak Arnavutluk, Makedonya, Yunanistan'dan geçen ve İstanbul'da sonlanan Via Egnatia yolu üzerinde yer alması olmalıdır (Sukaj 1998, 7-8). M 1431/2 (H 835) tarihli tahrir defterinde yerleşimin adı "Kavalye" şeklinde geçmektedir. Köyde 16 hane ile iki dul yaşamaktaydı. Yine bu kaynaktan anlaşıldığı üzere tımar İsa Bey adına kaydedilmişti. İsa Bey Arnavut feodal yönetici olan Pavlo Kurtik'in oğlu olup adından anlaşıldığı üzere daha sonra Müslüman olmuştu (İncalcık 1987, 88).

M 1866/7 (H 1283) yılında Kavaye kaza statüsünü kazanmıştı. Bu tarihte 57 köyden oluşan kazanın toplam nüfusu 19.783 olup bunların 17.010'u Müslüman geri kalanı ise Rum'du. Aynı kaynağa göre burada dört adet kilise yer almaktaydı. Bunlarla beraber kazadaki cami, mescit, tekke ve mektep sayılarına bakıldığında bayındır bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 126). Arşivde bu kiliselerin yalnızca ikisine dair kayda rastlanmıştır.

Bu verilere göre her iki yerleşimde de nüfus fazlalığı açısından Müslümanlar ilk sırada, Ortodoks Rumlar ikinci sırada Katolikler ise üçüncü sırada yer almaktaydı. Ancak bu sayıların

sadece erkek nüfusa mı ait olduğu yoksa her iki cinsin toplamı mı olduğu bilinmemektedir.

Katalog

1. Kavaye Rum Kilisesi/Aya Nikola Kilisesi

Kilise Kavaye kasabası dâhilinde yer almaktaydı. Yapıya dair ilk kayıtlar M 22 Kasım 1852 (H 9 Safer 1269) tarihine aittir. Bu kayıtlarda Rum milleti tarafından Aya İrini olarak bilinen Koli Nikola Kilisesi'nin kısmen harap durumda olduğu belirtilerek tamirat için izin istenmekteydi (BOA. MVL. 127/35).

M 28 Ekim 1912 (R 15 Teşrinievvel 1328) tarihli diğer bir kayıta ise Rum Patrikliği tarafından kiliseye bir çan kulesi eklenmesi isteği İşkodra vilayetine yazılı olarak iletilmişti. Çan kulesi dikilmek istenen kilise arsasının, mahalli bir vakıf malı olduğu bildirilmesinden dolayı bu arsanın hangi vakfa ait olduğu, kaç kuruş kıymetinde ve kaç zirâ genişliğinde olduğuna dair bilgiler istenmişti (BOA. ŞD. 1964/22).

Günümüzde de Kavaye'de "Kisha Orthodhokse Shën Nikollë" adında bir kilise yer alıyor olmasına rağmen kilisenin fotoğraflarından betonarme olarak tamamen yenilediği anlaşılmaktadır (Web 1).

2. Breskoli Köyü Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Arşiv kayıtlarına göre köyde mezarlık dâhilinde yer alan ahşap kilise zaman içerisinde harap duruma gelerek yıkılmıştı. Bu sebeple burada yaşayan halk ayinlerini gerçekleştirebilmek için yeni bir kiliseye ihtiyaç duymaktaydı. Yıkılan kilisenin yerine yedi adım uzunluğunda ve dört adım genişliğinde, kâgir bir kilise inşa edilmek istenmekteydi. M 18 Ocak 1860 (R 6 Kânûnisânî 1275) tarihli bu arzuhal Dıraç Katolik Başpiskoposu Rafael Damidoryo Amberoziva (Rafaeles D. Ambrosio) ile Tiran'da yaşamakta olan 18 Katolik Hristiyan tarafından imzalanarak takdim edilmişti. Arzuhal M 6 Şubat 1860 (R 25 Kânûnusânî 1275) tarihinde tercüme edilerek Divan-ı Hümayun'a sunulmuş, M 8 Mart 1860 (H 16 Şaban 1276) tarihinde yazılan iradeyle de istek olumlu bir şekilde karşılanmıştı (BOA. HR. TO. 433/70; BOA. İ. HR. 174/9533).

3. Conani Karyesi Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Kiliseden, Avusturya sefareti, köy ahalisi ve Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti arasında yapılan yazışmalar vasıtasıyla haberdar olunmaktadır (BOA. İ. HR. 82/3993; BOA. HR. SYS. 120/17).

İddialara göre köyde bulunan caminin deprem nedeniyle kullanılamayacak duruma gelmesi üzerine Müslüman ahali Alessiyo (Leş) Metropolitidi idaresinde bulunan Katolik kilisesini camiye çevirmek istemekteydi. Bu amaçla kilisenin yanında bulunan Katolik mezarları açılarak ölülerin kemikleri dağıtılmış ve yapıyı camiye çevirmek üzere gerekli inşa faaliyetlerine başlanmıştı. Bu durum İşkodra'daki Avusturya Konsolos Vekili'nin iltimasıyla Tiran Müdürü Süleyman Bey tarafından durdurulmuştu. Konsolos Vekili Mösyö Balarini gerekirse bina için yapılan masrafların Müslüman ahaliye geri ödeyebileceğini Süleyman Bey'e bildirmişti. Süleyman Bey ise bu duruma ancak Bab-ı Ali'nin karar verebileceğini iletmışti. Olay açıklığa kavuşturuluncaya kadar inşaatın durdurulması emredilmişti. Bunun üzerine belde zabıtarlarından, Konsolos Vekili'nden ve Katolik papazlardan oluşan karma bir komisyon görevlendirilerek iddianın doğruluğunun araştırılması istenmişti. Araştırma sonuçlanıncaya kadar arazi üzerinde herhangi bir inşai faaliyette bulunulmayacaktı. Yapılan soruşturma neticesinde bu arsanın üzerinde daha önceden bir kilise bulunduğu doğrulanmıştı (BOA. İ. HR. 82/3993).

M 22 Kasım 1851 (H 28 Muharrem 1268) tarihli belgede bölgedeki Katolikleri himaye altına almak üzere Avusturyalıların işin içine karışması sonucu sorunun bu kadar büyüdüğü ve bu uygunsuz davranış için münasip bir cevap verilmesi gerektiği belirtilmişti (BOA. İ. HR. 82/3993).

M 23 Kasım 1851 (H 28 Muharrem 1268) tarihli iradede Avusturyalıların haksız müdahalelerine sessiz kalınmaması istenmişti. Ayrıca ilk yapılan soruşturmanın sonucundan tatmin olunmadığı ve bir soruşturma daha yapılması emredilmişti. Bunun üzerine İbrahim Bey'e içerisinde iki boyutlu bir çizimin de yer aldığı anlaşılabilir bir keşif daha hazırlatıldı. Bu keşfe göre kilise denilen yapı caminin batı duvarının güney ucunda doğu-batı yönünde yedi zirâ, kuzey-güney yönünde ise beş zirâ kadar uzanan ve bir zirâ kalınlığında olan, kiremit ve taşla karışık örülmüş iki duvardan ibaretti. Bu duvarın kiliseye ait olup olmadığı köy ahali tarafından bilinmemekteydi. Yapının etrafındaki mezarlık ise yaklaşık 40-50 yıllık olup içinden kemik çıkmış olan mezarların baş tarafının kibleye bakmasından Müslüman mezarlığı olduğu anlaşılmıştı. Köy eskiden beri bir Müslüman yerleşimi olup hiçbir zaman Katolik nüfusu barındırmamıştı. Duvarın kiliseye ait olduğunu iddia edenler ise köye bir saat mesafede bulunan Jaye karyesi reayasıydı (BOA. İ. HR. 82/3993).

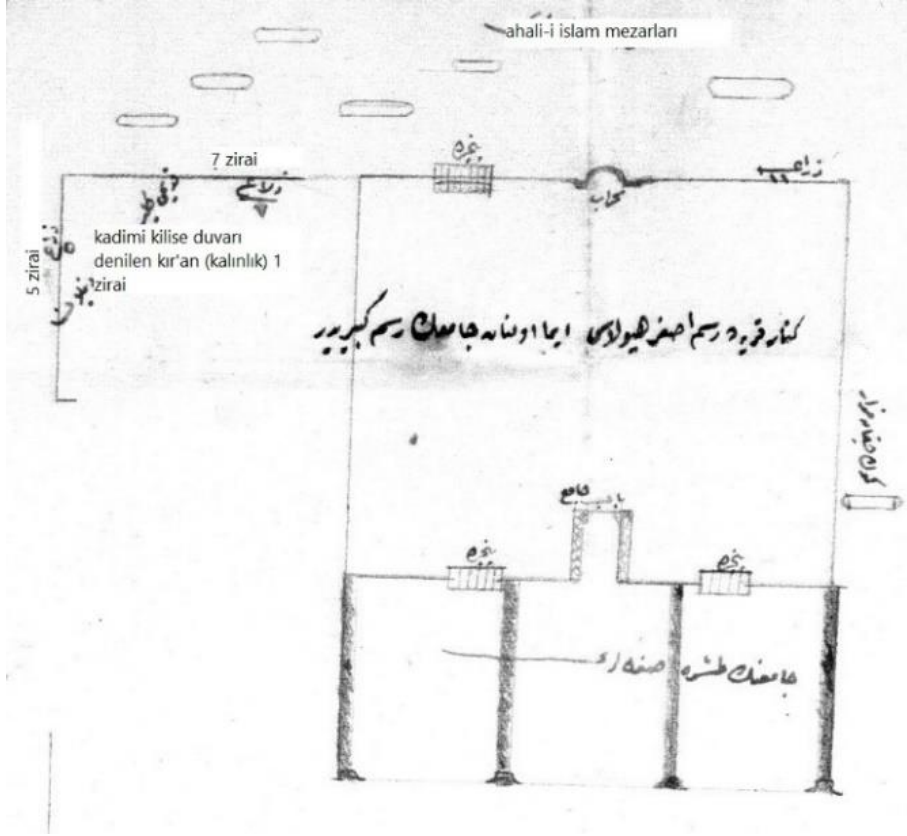

Fig. 2. Conani Karyesi Camisi ve yanındaki kilise kalıntıları (BOA. İ. HR. 82/3993)

4. İskora Köyü Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Konuyla ilgili gönderilen arzuhâlde bölgeye yerleştirilen askerlerin kilise içerisindeki haçı zorla kiliseden çıkardıklarından ve ayinlerde kullanılan eşyalara haksız yere el koyduklarından bahsedilmekteydi. Bu şikâyet üzerine suçluların bulunarak açığa alınması, kilisede ayin için belirlenen günlerde askerlerin hazır bulunması ve ayin esnasında top atışları yapması emredilmişti (HR. MKT. 256/46). Ayrıca kilisenin tamirine harcanmak üzere padişah tarafından hediye olarak

10,000 kuruş gönderilmişti (M 23 Kasım 1858/H 16 Rebiyülahir 1275) (BOA. HR. MKT. 269/63). Kararın iradesi M 24 Kasım 1858 (H 17 Rebiyülahir 1275) tarihinde yazılmıştı (BOA. İ. HR. 162/8673).

5. İzzet Köyü Ortodoks Kilisesi

Kavaye kasabasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. M 10 Mart 1904 (R 26 Şubat 1319) tarihli kayda göre köydeki Ortodoks kilisesinin çanları eskimiş olduğundan Avrupa'dan iki adet çan sipariş edilmişti. Çanların gümrükten geçirilebilmesi ve yerine takılması için izin istenmekteydi. Kilisede daha öncesinde çan kullanıldığı ve ilk kez takılmayacağı gerekçesiyle bu istek kabul edilmişti (BOA. DH. MKT. 830/26).

6. Tiran Katolik Kilisesi

Tiran'da yaşamakta olan Katolikler için bir ibadethane bulunmadığı, kasabada ikamet eden mezhep mensuplarının 10 haneden ibaret olduğu ve ayinlerini kasaba dışından gelen bir papaz aracılığıyla kendi evlerinde gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (BOA. İ. HR. 121/6046).

Kasabada bir kilise inşası için yazılan arzuhâle verilen cevapta Katoliklerin bir ibadethane inşa etmesine izin verilmişti. Katoliklerin ibadetlerini gerçekleştirmek üzere bir papaz görevlendirileceği ve papaz için bir hane inşa edileceği, ibadetlerin de hane içerisinde yapılmasının istendiği bildirilmişti (BOA. HR. MKT. 112/42; BOA. A. AMD. 54/77; BOA. HR. MKT. 139/28).

Belgelerde ibadethanenin inşa edileceği yerle ilgili bilgiler de bulunmaktaydı. Kilise öncelikle kasaba içerisine Ali Bey Mahallesi dâhilinde, Müslüman evlerinin civarında, iki Katolik'in bahçelerinden bağışladığı 12 kulaç uzunluğunda ve 5 kulaç genişliğinde bir arsa üzerine inşa edilmek istenmişti (BOA. İ. HR. 121/6046). Ancak kilisenin kasaba içerisinde Müslüman hanelerine yakın bir konumda bulunduğu gerekçesiyle burada inşa edilmesi uygun görülmemiş ve Rum kilisesi gibi kasaba dışında yapılmasına izin verilebileceği belirtilmişti. Böylelikle iki millet arasında eşit davranılmış olacaktı (BOA. A. AMD. 54/77). Bunun üzerine inşaat için yeni bir yer bulunduğu anlaşılmaktadır. Kilise için düşünülen yeni yer Müslüman ve Rum mahallelerinden uzakta Latin ahalinin toplanabileceği bir konumda yer almaktaydı (BOA. A. AMD. 66/47). M 3 Temmuz 1855 (H 17 Şevval 1271) tarihli iradeyle istek kabul edilmişti (BOA. İ. HR. 121/6046).

M 25 Temmuz 1893 (H 11 Muharrem 1311) tarihli diğer bir belgeden kilisenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgede kilise müstemilatından olan arazilerden öşür alınmasının yanı sıra arazinin mısır hasılatının da zapt edildiğinden şikâyet edilmekteydi (BOA. DH. MKT. 94/38).

M 4 Ocak 1902 (H 24 Ramazan 1319) tarihli diğer bir belgeden ise kiliseye küçük çaplı bir çan eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT. 2573/52; BOA. İ. AZN. 44/36).

7. Tiran Rum Kilisesi / Panaya Kilisesi

Osmanlı arşivindeki belgelerden Tiran kasabası dışında da bir adet Rum kilisesi olduğu anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde merkezde yaşayan Rumların nüfusunun artmasından dolayı ibadetlerini gerçekleştirmek amacıyla Tiran kasabası dâhilinde bir kilise yaptırmak istemişlerdi. Yeni kilisenin inşası için Rumların yoğunlukta yaşadığı Rum mahallesindeki Panaya Bağı uygun görülmüştü. Kilise 24 zirâ uzunluğunda, 14 zirâ genişliğinde ve 12 zirâ yüksekliğinde olacak ve 12 adet penceresi bulunacaktı. Belirtilen ölçülere uymak suretiyle ve halktan zorla para toplanmamak şartıyla inşaatına müsaade edilebileceği bildirilmişti (BOA. C. ADL. 40/2445; BOA.

ŞD. 1961/8). M 7 Eylül 1872 (H 4 Receb 1289) tarihli irade ile inşaata izin verilmişti (BOA. İ. AZN. 44/36).

Belgelerin devamından kilisenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sefer de Rumlar kiliselerine Katolik kilisesinde olduğu gibi bir çan ekletmek istemekteydi. Bu istek olumlu karşılanmıştı. Rusya konsolosu kilise için Trieste'den 80 kg ağırlığında bir çan getirtmişti. Ancak çan için gümrük muafiyeti talebinde bulunan konsolosun bu isteği tüm ısrarlarına rağmen reddedilmişti (M 28 Ağustos 1901/H 13 Cemâziyelevvel 1319) (BOA. DH. MKT. 2549/42; BOA. BEO. 1767/132510; BOA. DH. MKT. 2562/61; BOA. DH. MKT. 2567/30; BOA. İ. AZN. 44/36; BOA. ŞD. 1961/8).

Arnavutça kaynaklar Tiran'da sadece bir tane Ortodoks kilisesi olduğunu belirtmektedir. Bu kilise Aziz Prokopius'a adanmıştı. Yapı 1795 yılında inşa edilmiş, 1886 yılında etrafına birkaç bina daha eklenerek bir komplekse dönüştürülmüştü (Web 2).

Kilise 22x13 m ölçülerinde olup alçak duvarlara sahipti (kaynakta verilen ölçüler belgelerde geçen zirâ birimindeki ölçülerle uygunluk göstermektedir. Bu hesapla duvarlar da yaklaşık 10-11 m yüksekliğe sahip olmalıdır). Kilisenin üzeri kırma çatıyla örtülmüştü. Kiliseye girişi sağlayan iki adet kapısı bulunmaktaydı. Yapının dış cepheleri sade olmasına rağmen iç cepheleri fresklerle bezenmişti (Shkreli 2018). Kiliseye dair yalnızca dış görünüşünü algılayabileceğimiz bir görsele ulaşılabilmıştır (Fig. 3).

Fig. 3. 1937 yılında yıkılan eski kilise (Shkreli 2018).

Fig. 4. 1942 yılında inşa edilen kilise (Shkreli 2018).

Tiran'ın başkent olarak tayin edilmesinin ardından İtalyan Mimar Armando Brazini şehir düzenlemesi için Tiran'a davet edilmişti. Brazini'nin hazırladığı plana göre kilisenin olduğu yere cumhurbaşkanlığı sarayı inşa edilecekti. Bu amaçla kilise de kamulaştırılarak 1937 yılında yıkılmıştı. Bu kilisenin kamulaştırılmasından elde edilen parayla 1942 yılında Tiran sınırları içerisinde başka bir yere yeni bir kilise inşa edilmişti (Fig. 4) (Shkreli 2018).

Değerlendirme

Coğrafi olarak Tiran ve ona bağlı Kavaye kasabasıyla sınırlandırılan çalışma sonucunda salnamelerdeki verilerle arşivden edinilen bilgiler arasında farklılıklar olduğu gözlenmiştir. Salmelere göre Tiran'da bulunan üç kilisenin ikisi Rumlara biri ise Katoliklere aitti. Ancak yapılan arşiv taramasında Tiran sınırları içerisinde beş kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerin ikisi merkezde diğerleri ise merkeze bağlı köylerde yer almaktaydı. Beş kiliseden dördü Katoliklere biri ise Ortodoks Rumlara hizmet vermekteydi. Yine salname kayıtlarından hareketle Kavaye'de dört kilise olduğu söylenebilir. Bunların hangi mezhepler tarafından kullanıldıkları bilinmemektedir.

Arşiv kayıtlarında ise biri merkezde diğeri de merkeze bağlı İzzet köyünde olmak üzere iki kilise tespit edilmiştir. Bu kiliseler Ortodoks Rumlar tarafından kullanılmaktaydı. Toplu olarak incelendiğinde tespit edilen yedi kilisenin dördü Katolik, üçü ise Ortodoks Rumlara aitti.

İslamiyet'te olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da yeni kiliselerin inşa edilmesi yasaklanmış, eskilerinin onarımı ise izne tabi tutulmuştu (sebepleri için bk. Nedkoff 1944, 602). Zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları, savaşlar ve ayaklanmaların bölge halkı üzerindeki olumsuz etkilerine karşılık gayrimüslim halkı merkezi otoriteye bağlama amacıyla mabetlerinin onarımlarına izin verilmeye başlanmıştı. Bunun sonucu olarak II. Mahmud Dönemi'nin özellikle son 10 yılından itibaren kilise onarımlarına dair talepler de artış göstermişti (Beydilli 2000, 256-258). Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile onarım ve tamirat için belirlenmiş olan kaideler daha da yumuşatılmış, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı tebaası arasındaki din ve mezhep farkının ortadan kalkmasıyla konuya daha ılımlı yaklaşmış, hatta mevcut kiliselerin onarımlarda boyutlarının büyütülmesiyle birlikte yeni kiliselerin inşa edilmesine ve kiliselere çan kuleleri eklenmesine de izin verilmeye başlanmıştı (Alemdar 2012, 34-35; Koyuncu 2014b, 153-156).

Kiliselerin onarım ve inşa faaliyetlerinde ilk olarak devletten izin alınmaktaydı. Bu izin yazısında kilisede ne gibi değişiklikler yapılacağı bildirilmekteydi. Onarım yapılacağına basit bir şekilde kilisenin tamire muhtaç olduğu belirtilirken (Aya Nikola Kilisesi, İskora Köyü Kilisesi) yeni bir inşaat söz konusu olduğunda yapının eni, boyu, yüksekliği ve pencere sayısı gibi daha ayrıntılı bilgiler verilmekteydi (Breskoli Köyü Kilisesi, Tiran Rum Kilisesi). Ek olarak kilisenin plan ve cephe çizimlerinin de yerel mimar veya mühendisler tarafından yapılarak gönderildiği bilinmektedir. Ancak Tiran'daki kiliselerle ilgili yazışmalarda herhangi bir çizime rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra yeni kilisenin nereye inşa edileceği de önem taşımaktaydı. Belgelerden anlaşıldığı üzere Müslüman mahallesine yeni bir kilisenin inşa edilmesine izin verilmemekteydi (Tiran Katolik Kilisesi). İnşa edildiği durumda ise kiliseler yıkılabilmekteydi (Koyuncu 2014a, 37, 42, 44). Bu yeni kiliseler için daha çok cemaat mensuplarının yoğun olarak yaşadıkları mahaller uygun görülmekteydi. Diğer bir durumda ise ancak yıkılan eski kilisenin yerine yenisi inşa edilebiliyordu (Breskoli Köyü Kilisesi).

Kiliselerin, Osmanlı Dönemi'ndeki inşa ve onarımları üzerine yapılmış araştırmalardan bu süreçlerin belli bir hiyerarşiye göre ilerlediği anlaşılmaktadır. Buna göre başvurunun ardından bir heyet oluşturularak yapının ilk keşfi gerçekleştiriliyordu. Keşif sonunda alınan karar merkeze bildiriliyor, merkezin verdiği izin doğrultusunda ise onarım/inşa faaliyeti gerçekleştiriliyordu. Bunun ardından ikinci bir keşif yapılarak binanın ilk keşfiyle olan tutarlılığı karşılaştırılıyordu. (Aydın 2018, 23). Soruşturma esnasında bölgenin Müslüman dini yetkililerine de onarım veya inşa faaliyetinin İslam hukuku açısından sakıncası olup olmadığı sorulabilmekteydi (Gölen 2001, 228; Seçkin 2018, 151) Ele alınan belgelerde devlet tarafından görevlendirilen bir memur ya da heyet vasıtasıyla keşif yapıldığına veya bölgedeki dinî bir makamdan görüş alındığına dair bir ibareye rastlanmamıştır. Tamir ve onarımla ilgili yazışmalar 1851-1860 tarihleri arasında yoğunlaşmaktadır. Bu da bizlere Tanzimat Fermanı'nın ardından Gayrimüslimlerin eşitlik yönünde kendilerine verilen haklardan yararlandıklarını göstermektedir.

Arşiv belgelerine yansıyan diğer bir konu ise çan kuleleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere kiliselerin Müslüman yerleşimine yakın olduğu durumlarda çan çalmalarına ve Müslümanları rahatsız edecek şekilde ibadet yapmalarına izin verilmemekteydi. Bazı araştırmacılar bu yasağın Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar devam ettiğini belirtmektedir (Kenanoğlu 2012, 314-316). Bazı kaynaklarda ise Islahat Fermanı'nın ilanının ardından sadece gayrimüslim cemaatlerin

yaşadıkları yerlerde çan çalmanın bir sorun teşkil etmediği ifade edilmektedir (Koyuncu 2014a, 55, 67; Akman 1993, 134, 135, 137). İncelenen örneklerde de çan kulesi inşasına ve kulelere çan takılmasına izin verildiği görülmektedir. Bu konudaki yazışmalar 1901-1912 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Üç kiliseye çan kulesi eklenmesi talep edilmekteydi (Kavaye Rum Kilisesi, Tiran Rum Kilisesi, Tiran Katolik Kilisesi). Kiliseye çan kulesi ekleneceği durumda kulenin yapılacağı alanın vakfa ait olup olmadığı, vakıfısa hangi vakfa ait olduğu, arazinin genişliği ve arazinin ederi hakkında bilgiler istenmekteydi (Aya Nikola Kilisesi). Diğer bir değerlendirme unsuru ise bölgede başka cemaate ait bir kilisede çan kulesinin olup olmadığı şeklinde belirlenebilir. Örneğin Tiran'daki Rum Kilisesi'ne çan kulesi eklenmesine dair yazılan arzuhalde Katolik Kilisesi'ndeki çan kulesi örnek olarak gösterilmişti. İzzet Köyü Kilisesi'ne ise yalnızca çan eklenecekti. Bu durumda daha önceden kilisede çan olup olmadığı soruşturulmuştu.

Osmanlı topraklarında kilise inşa ve onarım faaliyetlerinin uluslararası boyutlarının olduğu da gözlenmiştir. Örneğin Conani köyündeki kilisenin camiye çevrilmek istendiğine dair iddialar Avusturya konsolosluğunun müdahalesine sebebiyet vermişti. Konsolosluktan yazılan dilekçelerde Bozorifçe (Pasarofça) Antlaşması'nın 11. maddesi, Belgrat Antlaşması'nın 9. maddesi ve Avusturya-Osmanlı Devletleri arasında yapılmış olan Sistof (Ziştovi) Antlaşması'nın 12. maddesine vurgu yapılarak Avusturya'nın bölgedeki Katolikler üzerindeki koruyuculuğu ön plana çıkarılmaya çalışılmıştı. Buna karşılık olarak Osmanlı Devleti adı geçen antlaşmalardaki maddelerin Latin (Katolik) mezhebinde bulunan ecnebi papazları ve onlara mahsus kiliseleri kapsadığını, Osmanlı tebaası olan Katolik kilisesinin ve kilise rahipleriyle kiliseye bağlı ahalinin bu maddeler dâhilinde değerlendirilemeyeceğini belirtmişti (BOA. HR. SYS. 120/17). Buna benzer bir uygulama Bosna'da da karşımız çıkmaktadır. Avusturya Devleti Bosna'daki Katoliklere para göndererek sempatilerini kazanmakta ve Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalarını sağlamaktaydı. Avusturya'nın buradaki hedefi Bosna-Hersek'te isyan çıkarmak ve bu isyan bahanesiyle bölgeye müdahale edip kendi topraklarına katmaktı (Gölen 2001, 238). Bu örnekten de yola çıkılarak dar ölçekte Tiran, geniş ölçekte ise Arnavutluk için benzer gayelerin peşinde koştuğu ileri sürülebilir.

Avusturya Devleti'nin bu hareketine karşılık Rusya da bölgedeki Rumlarla yakınlaşmaya başlamıştı. Örneğin Rusya konsolosu Tiran'daki Rum kilisesi için Trieste'den 80 kg. ağırlığında bir çan siparişi vermişti. Diğer bir belgede ise İşkodra'daki Rusya konsolosunun Dıraç ve İlbasan Rum metropolidi ile birlikte Dıraç, Tiran ve Kavaye kazalarını gezerek bazı Rum kiliselerine ikonalar ve elbise-i ruhaniyeler hediye ettiği kaydedilmişti. Osmanlı Devleti bu hareketten her ne kadar hoşnut olmasa da uygunsuz bir durum görülmedikçe bunlara müdahale edilmemesini istemişti (M 5 Şubat 1901/H 15 Şevval 1318) (BOA. DH. MKT. 2449/121). Bu durumdan anlaşıldığı üzere Ruslar da bölgenin Ortodoks ahalisi üzerinde himaye kurmaya çalışmaktaydı. Bunu yaparken içerisinde zimmilerle ilgili hiçbir hüküm taşımamasına rağmen Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Rus elçilerine kilise ve hademeleri koruma hakkı veren 7. ve 14. maddelerine dayanmaktaydı. Böylelikle dolaylı yoldan da olsa Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale hakkı kazanmıştı (Bozkurt 1996, 36).

Sonuç

Osmanlı Devleti Balkanlarda izlemiş olduğu hoşgörü politikası neticesinde çok milletli bir yapıya sahipti. Bu yapı içerisinde yer alan gayrimüslim reaya ibadetlerinde serbest davranabilmekteyken yeni ibadethanelerin inşa edilmesi hususunda sınırlandırılmışlardı. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanıyla bu sınırlama da kaldırılmış ihtiyaç duyulan yerlere merkezden izin almak suretiyle kilise inşa edilebilmişti.

Uluslararası ilişkiler açısından bakıldığında Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Pasarofça, Belgrat, Zıştov ve Küçük Kaynarca gibi antlaşmalar bahane edilerek dış güçlerin müdahalesine zemin hazırlamak üzere kullanılmıştı. Özellikle bu konuda Avusturya ve Rusya Devletlerinin bölgede bir çekişme içerisinde olduğu, Rusya'nın Ortodokslar üzerinde Avusturya'nın ise Katolikler üzerinde tahakküm kurmaya çalıştığı ve ilk fırsatta bu mezheplerin sözcülüklerine soyundukları, bunu yapamadıkları durumda ise hediyelerle din adamlarını etkileme yönünde faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Diğer yandan Osmanlı yönetimi olabildiğince bu tarz doğrudan müdahaleleri engelleme yönünde bir tutum izlemiş olsa da hediyeleşme gibi faaliyetlere müdahale edilmediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bölgedeki gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe konulmasının ardından özellikle 1850 yılı itibariyle haklarından yararlanmaya başladıkları ve yeni kiliselerin inşası için dilekçeler yolladıkları, diğer yandan Avusturya ve Rusya gibi devletlerin gayrimüslimlere tanınan bu hakları devletler arasında yapılan antlaşmalara dayanarak kendi lehlerine kullanmaya çalıştıkları görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akman M. 1993, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *İLAM Araştırma Dergisi* 1(2), 133-144.
- Akyıldız A. 2011, "Tanzimat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 40, 1-10, İstanbul.
- Alpan N. P. 1975, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*. Ankara.
- Aydın R. 2018, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları". *History Studies* 10(2), 1-28.
- Bartl P. 1998, *Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*. Çev. A. Taner. İstanbul.
- Bekcan O. 2023, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1), 151-159.
- Beydilli K. 2000, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri.", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. A. Özcan. İstanbul.
- Bozkurt G. 1996, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin ışığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1939-1914)*. Ankara.
- Bozkurt, G. 1993, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları". *OTAM* 4 (4), 99-119.
- Çınar M. 2019, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Tanzimat Sonrası Düzenlemeler" *Social Sciences Studies Journal* 5 (46), 5471-5484.
- Ercan T. 1983, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu". *Bellekten* 47 (188), 1119-1150.
- Eryılmaz B. 1990, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul.
- Evliya Çelebi, 2013, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2 (6). Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı. İstanbul.
- Gölen Z. 2001, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri". *Bellekten* 65 (242), 215-242.
- Gülsoy U. 1999, "İslahat Fermanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19, 185-190, İstanbul.
- İnalcık H. 1987, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. Ankara.
- İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1310.
- İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1312
- Kaçeli B. 2019, *Osmanlı Dönemi'nde Tiran (XIX. Yüzyıl)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.

- Karpat K. H. 2004, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. R. Boztemur, Ankara.
- Kenanoğlu M. M. 2012, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*. İstanbul.
- Kiel M. 2012, "Tiran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 41, 193-195, İstanbul.
- Konan B. 2015, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *AÜHFD* 64 (1), 171-193.
- Koyuncu A. 2014a, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 16, 35-87.
- Koyuncu N. 2014b, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabedlerinin Hukuki Statüsü*. Ankara
- Nedkoff B. C. 1944, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", Çev. Ş. Altundağ, *Belleten* 8 (32). 599-652.
- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. 2008, *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530) III*, Ankara.
- Öztürk L. 2005, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar". *Uluslararası İznik Sempozyumu*. İznik Belediyesi Kültür Yayınları. 5-7 Eylül 2005. İznik, 205-223.
- Seçkin S. 2018. "Osmanlı Döneminde Yalova'daki Ermeni Yapılarının İnşası ve Onarımı". *History Studies* 10 (4), 141-165.
- Shkreli A. 2018, 8 Temmuz. "Historiku i Kishës së "Shën Prokopit" Kaynak: <https://perqasje.com/2018/07/historiku-i-kishes-se-shen-prokopit-nga-artan-shkreli/>. Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023.
- Sukaj I. 1998, *Urbanistika Dhe Arkitektura e Qytetit të Kavajës*. Tirana.
- Alemdar S. 2012, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Şemseddin Sami. 1891, *Kamusü'l-Âlam* 3, İstanbul.
- Tay E. 2022, "Tanzimat Sonrası Antalya Sancağında Kilise İnşaları". *Erciyes Akademi* 36(2), 781-809.
- Web 1:<https://www.stnicholascenter.org/gazetteer/4664>. Erişim Tarihi: 25.Ağustos 2023.
- Web 2:<https://aprtirana.al/parqe-dhe-objekte-memoriale/kisha-e-shen-prokopit/>. Erişim Tarihi: 25.Ağustos 2023.

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA.)

BOA. A. AMD. 54/77.	BOA. HR. SYS. 120/17.
BOA. A. AMD. 54/77.	BOA. HR. TO. 433/70.
BOA. A. AMD. 66/47.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. BEO. 1767/132510.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. C. ADL. 40/2445.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. DH. MKT. 2549/42.	BOA. İ. HR. 121/6046.
BOA. DH. MKT. 2562/61.	BOA. İ. HR. 121/6046.,
BOA. DH. MKT. 2567/30.	BOA. İ. HR. 162/8673.
BOA. DH. MKT. 2573/52.	BOA. İ. HR. 174/9533.
BOA. DH. MKT. 830/26.	BOA. İ. HR. 82/3993.
BOA. DH. MKT. 94/38.	BOA. MVL. 127/35.
BOA. HR. MKT. 112/42.	BOA. MVL. 986/48.
BOA. HR. MKT. 139/28.	BOA. ŞD. 1961/8.
BOA. HR. MKT. 256/46.	BOA. ŞD. 1961/8.
BOA. HR. MKT. 269/63.	BOA. ŞD. 1964/22.